

Л. О. СИМОНЕНКО
(Київ, Україна)

УКРАЇНОЗНАВЧІ Й ТЕРМІНОЗНАВЧІ СТУДІЇ АКАДЕМІКА А. Ю. КРИМСЬКОГО

Подано короткі біографічні відомості про А. Ю. Кримського, показано основні напрями роботи в галузі україністики, зокрема дослідження історії української мови, її походження; проблеми історичної діалектології, граматики, фонетики, правопису, термінології, лексикографії.

Ключові слова: українська мова, пам'ятки, правопис, наріччя, граматика, термінологія, лексикографія.

Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – універсальний філолог, славіст, семітолог, іраніст, україніст, письменник і перекладач, етнограф, фольклорист – народився 15 січня 1871 р. у Володимирі-Волинському в родині вчителя історії та географії Ю. Кримського, що походив із татарського роду, який покинув Бахчисарай у кінці XVII ст. Його предки оселилися спочатку на території нинішньої Білорусі, у місті Мстиславі, згодом батьки переїхали на Волинь, де й народився майбутній учений [7, с. 33–40]. Пізніше родина переїхала до Звенигородки. У три з половиною роки А. Ю. Кримський уже читав, у п'ятирічному віці батько віддав його в науку до Звенигородського “городського училища”. На той час він, крім польської і французької, вивчав ще англійську та німецьку мови. У 10 років його віддали до протогімназії в місті Острозі. У 1884 р. хлопчика переводять до четвертого класу Другої Київської гімназії Кромера. Через рік він стає стипендіантом “по конкурсі” відомої в Україні Колегії Павла Галагана, яку закінчив у вісімнадцять років, вивчивши ще грецьку, італійську й турецьку мови [20, с. 11]. Навчання в колегії імені Павла Галагана Агатангел Юхимович уважав найкращими роками в своєму житті, про що свідчить його лист до О. М. Огоновського від 21.VII.1883 р., в якому він писав: “Колегія Галагана... це дуже невеличка школа, ... приймаються туди найкращі ученики з 4-ої класи гімназійної “по конкурсі”, через це в Колегії збирається дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвитку: виробляється пошана до розумової праці й до науки, виробляється якась жадність до знання. Іменно такий вплив мало на мене колегіатське виховання. Щасливий був я і в тім згляді, що вчителем словесності був у Колегії Павло Гнатович Житецький – людина, що її вплив я й досі на собі відчуваю” [13, с. 115].

Під час навчання в Колегії відбулося інтелектуальне дозрівання та відкриття своєї національної належності, першою ознакою якої А. Ю. Кримський уважав мову. Фанатично закоханий у рідну мову, із природним відчуттям її важливості у суспільному житті, він боляче реагував на статтю М. П. Драгоманова, надруковану в Львівському журналі “Народ”, звинувачу-

чуючи його в недооціненні значення національної справи [20, с. 15–16]. У своїй рецензії на статтю, надіслану до Львівського журналу “Правда”, Агатангел Юхимович зазначав: “нам же одібрані усякі мінімальні, елементарні права. Для нас і говорити своєю мовою то вже є злочин; нашій нації – гірше, ніж усім іншим націям. Тим-то дуже важлива для нас річ – придбати собі хоч первісні права, хоч право на мову. Бо без неї неможлива ж просвіта нашого дорогого нам народа” [Цит. за О. Прицаком [20], с. 14].

У 1889 р. А. Ю. Кримський отримує атестат зрілості. На випускних іспитах він вражає учителів своїми феноменальними здібностями, володіючи понад десятьма мовами. Деякий час юнак вагався, на який факультет йому йти. Через тридцять п’ять років його учений секретар М. З. Левченко писав у статті про А. Ю. Кримського: “Бажання можливо всебічно використати свої сили у справі служіння українському відродженню спонукало його поступати перш за все до Московського Лазаревського інституту, де він ґрунтовно вивчає перську, турецьку та інші східні мови, щоб мати в руках знаряддя для точного вияснення східних впливів на Україну”. Навчаючись у Лазаревському інституті, паралельно з вивченням лексичного матеріалу східних мов, він студіював правничі науки, що стосувалися історії та етнографії [6, с. 13, 16].

У кінці ХІХ – поч. ХХ ст. у Російській імперії існувало два центри орієнталістики: східний факультет Санкт-Петербурзького університету та Лазаревський інститут у Москві. Голова російських орієнталістів, арабіст барон фон Розен, звернув увагу на А. Ю. Кримського, який на той час навчався в Лазаревському інституті, запропонувавши йому перейти до Петербурга. А. Ю. Кримський не міг прийняти цього запрошення, тому що “це означало, що молодий арабіст мусив зректися своїх україністичних і славістичних інтересів і присвятити себе винятково сходознавству. Такої жертви для “чистої науки” Кримський не міг принести, тим більше, що українське життя вимагало його участі” [20, с. 16].

Будучи студентом Лазаревського інституту, А. Ю. Кримський установлює зв’язок із радикальними галицькими видавництвами, зокрема редактурами І. Я. Франком та М. Павликом, які друкують окремі його статті та переклади зі східних літератур у журналі “Народ”. Заочне знайомство А. Ю. Кримського і І. Я. Франка започаткувала стаття І. Я. Франка “Иоанн Вышенский”, надрукована в журналі “Киевская старина” за 1889 р. Молодий учений висловив деякі критичні зауваження до неї, які І. Я. Франко врахував, готуючи велику монографію про І. Вишенського. Учені порозумілися й щодо питання “про витворення спільної для наддніпрянців і галичан української літературної мови, яка тоді існувала фактично у двох різновидах: східному й західному, що утруднювало обмін творами. Це розуміли письменники всіх земель України” [24, с. 55]. Дискусію з цього приводу спричинила стаття Б. Д. Грінченка “Галицькі вірші”, надрукована в газеті “Правда” під псевдонімом Чайченко (1891), в якій він критикував мову галицьких поетів за надмір у них полонізмів і русизмів та поставив категоричну вимогу – писати так, як пишуть східні українці. У цьому ж році в журналі “Зоря” І. Я. Франко опублікував статтю “Говоримо на вовка, – скажімо за вовка”, спростовуючи думку Б. Д. Грінченка, висловив свої міркування про

те, що спільна літературна мова має творитися як сума мовних, переважно лексичних надбань усієї України. Цю думку підтримав А. Ю. Кримський у статті “Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові”, надрукованій у тій самій “Зорі”. І. Я. Франко і А. Ю. Кримський особисто не були знайомі, проте збережена епістолярна спадщина свідчить, що це були люди, повністю віддані своїй праці... близькі за поглядами, інтересами, широких філологічних зацікавлень, у яких була ота беззастережна щирість і порядність у взаємному ставленні [24, с. 56]. А. Ю. Кримський підтримував своєю участю й передплатою Франковий журнал “Житє і слово”, став популяризатором його творів на Наддніпрянщині [там само], написав статтю “І. Франко” до Енциклопедичного словника Брокгауза й Єфрона.

Після закінчення Лазаревського інституту професорська рада прийняла одностороннє рішення залишити А. Ю. Кримського на кафедрі арабської філології для підготовки професорського звання, проте він вважав, що отриманих у інституті знань йому бракує для серйозної наукової і педагогічної роботи й вирішує поглибити їх у галузі порівняльного мовознавства, історії та граматики української мови, цивільної історії [6, с. 22]. Він вступає на історико-філологічний факультет Московського університету, де слухає лекції і навчається в славіста Р. Брандта, санскритолога П. Ф. Фортунатова, істориків В. І. Ключевського, В. В. Виноградова, В. Гер'є. Великий вплив на формування наукових інтересів А. Ю. Кримського, властивих класичному періоду розвитку гуманітарних наук загалом, мав В. Ф. Міллер – лінгвіст, фольклорист, етнограф широкого профілю.

У 1896 р. А. Ю. Кримський склав одночасно магістерські іспити з арабістики в Петербурзькому університеті, зі слов'янської філології у Московському університеті. У листі до І. Я. Франка він писав: “Дивне діло тая філологія! Ніколи ніяка наука не могла заволодіти цілою моєю істотою так сильно, як вона: вона, філологія тая, має якусь таку силу, що може поглинути геть усю натуру людини і не покинути місця нічому іншому” [15, с. 592].

А. Ю. Кримський – мовознавець широкого профілю, крім орієнталістики досліджував проблеми слов'янської філології, зокрема української. Його цікавила історія української літературної мови, діалектологія, український правопис, грамика, лексикологія і лексикографія, літературознавство, фольклористика та етнографія. Праці вченого з мовознавства можна поділити на дві групи. Першу складають тексти для внутрішнього українського вжитку. Від 1890 р. А. Ю. Кримський бере найактивнішу участь у внутрішніх дебатах, які точаться між українськими інтелектуалами й письменниками з приводу українського правопису, чистоти української мови, граматики, словникарства тощо. Водночас він активно працює в другому – загальноросійському напрямі, дискутуючи з представниками російської філологічної науки [18, с. 239].

“Вийшовши на українську філологічну ниву ще вісімнадцятирічним юнаком, спочатку як перекладач з інших мов на українську та кореспондент, що висвітлював у галицькій пресі східноукраїнське культурне життя..., А. Кримський не міг не звернути уваги й на українську мову, на її історію, тогочасні умови існування і перспективи розвитку” [23, с. 60].

У своїх працях “Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові”, “Про нашу літературну мову” (обидві – 1891), “Про научність фонетичної правописи” (1897), “Нарис історії українського правопису до 1927 р.” (1929) та ін. А. Ю. Кримський приділяв велику увагу розвитку та нормалізації української літературної мови, дбав про її чистоту. “Узяти участь в обговоренні актуальних питань розвитку української літературної мови його зобов’язувала, крім усього іншого, ще й велика лінгвістична ерудиція, знання численних мов, розуміння законів історичного поступу багатьох літературних мов” [23, с. 61].

Незважаючи на це, Агатангел Юхимович вагався, чи зможе він поєднувати наукові заняття з літературною творчістю, він просить І. Я. Франка “зробити сувору нелицемірну рецензію на все ним написане, щоб він зі спокійною душею міг віддатися лише науці філології” [25, с. 495]. У листі до А. Ю. Кримського від 7.XI.1893 р. І. Я. Франко писав: “Я не маю нічого проти того, щоб Ви з часом зробилися спеціалістом чи філологом... та все-таки мені здається, що спеціаліст уже не цілий чоловік, се вже машина, приспособлена до однієї тільки роботи. Значить, не обрізуйте себе завчасно!.. Прийде час, життя поб’є і поморозить... то тоді лізьте в філологію по слідах Житецького, чи хоч би й Михальчука! Се моя неміродайна думка” [24, с. 495]. А. Ю. Кримський вважав, що цей час прийшов. Він продовжував полеміку з ученими з приводу мовознавчих проблем.

У 1901 р. у “Літературно-науковому віснику” (книга 10) була надрукована стаття А. Ю. Кримського “Про нашу літературну мову” як реакція на низку статей “У справі народного язика”, надрукованих у газеті “Діло” 1900 р. за підписом “Н”, у якій він робить закид рецензентові про побіжний огляд статей, які варті ширшої уваги, оскільки вони вийшли “не з-під дилетантського пера”. В авторові відко від тямущого філолога... В значній мірі я охоче радий підписатися під його думками” [12, с. 130, 133, 135]. У статті автор звертає увагу на деякі теоретичні й практичні питання, що стосуються нормалізації лексичного складу мови, про роль запозичень, дає поради щодо вживання і значення окремих слів (“люд і народ”, “людовий і народний”, “котрий, який і що”), веде полеміку щодо використання активних дієприкметників тощо. “д. Н. обстає за активними причасниками, наголошуючи на тому, що без них мова “знемовлячиться”, а “що в стилі науковім, у термінології без причасників і ступенем не ступити, річ загально звисна”. Згоджуюся, що без причасників обходитися не вигідно; тільки ж біда, що в живій розмові вони – кажу – або померли, або вимирають, а колись – видно – і зовсім повимирають” [12, с. 130–131].

Боронячи чистоту мови, д. Н. “нападається на те, що останніми часами в нашу літературну мову заходять слова німецькі, французькі та інші” [12, с. 131]. Дійсно, в нашій мові більша частина чужих слів (особливо в термінології), запозичена з німецької мови, особливо з ремісничої, купецької, суспільної, публіцистичної термінології.

А. Ю. Кримський відстоював народну мову. У своїх працях він наголошував на тому, що лексичний склад літературної мови має поповнюватися за рахунок власних ресурсів (використання діалектних та творення нових

слів), не виключав він і запозичення з інших мов. Фонетична система літературної мови, на його думку, повинна ґрунтуватися на народній, причому наддніпрянській основі. “За принцип я собі поставив: користуватися самісінькою простонародною мовою, себто мовою селян. Тямуші люди знають, що простонародня селянська українська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі одтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються ширими народніми словами або зворотами – треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати” [11, с. 26].

У своїх працях А. Ю. Кримський приділяв багато уваги дослідженню історії східнослов'янської спільності та історії української мови, для вивчення якої повноцінними джерелами є оригінальні пам'ятки, надаючи при цьому першочергового значення світським текстам, насамперед актовим документам. “Кримський чи не найперший підкреслив, що пам'ятки є матеріалом як для історії української мови взагалі, так і для історії окремих її діалектів... пам'ятки із різних територій мають і специфічні особливості, які відбивають живу мову саме певної території” [17, с. 81].

Опрацьовані дослідником східнослов'янські пам'ятки уможливили зробити висновки, що “історію української мови поневолі доводиться починати з XI століття” (УГр, с. 101–102), її утворення закінчилося в XIV ст. в найрозвинутіших своїх говорах. У своїй статті автор подає порівняльну фонетичну, морфологічну характеристику мови південної і північної Руси. На його думку, у XIV ст. завершилося й утворення білоруської і великоруської мови, різниця між трьома східнослов'янськими мовами проявилася з повною рельєфністю. Через різні історичні умови розвитку східнослов'янських мов, відбулося їх повне розрізнення і за словниковим складом (УГр, с. 112).

А. Ю. Кримського вважають одним із засновників історичної діалектології, оскільки він досліджував ті діалектні особливості давньоруської мови, які лягли в основу трьох сучасних східнослов'янських мов. У спільнослов'янській мовній єдності, хоч і не завжди послідовно, він виділив три етапи: 1) VI–IX ст. – виникнення мови східних слов'ян (етап, не засвідчений пам'ятками); 2) X–XI ст. – спільноруська мовна єдність, що мала зафіксовані в пам'ятках діалектні відмінності; 3) XII–XIV ст. – час активних дивергентних процесів у східнослов'янській мовній єдності, що привели до формування в XIV ст. трьох окремих східнослов'янських мов [21, с. 42–43].

Загальновідомою є думка, що для висвітлення основних проблем мовознавства першорядного значення набуває вивчення народних говорів. Цей погляд підтримував А. Ю. Кримський, який особливого значення надавав вивченню архаїчних говорів, оскільки вони “певний, наочний зразок того, чим була малоруська мова років 600 назад у XIV ст.” (УГр, с. 99). Діалектологічні спостереження засвідчені в таких працях ученого: “Філологія і погодінська гіпотеза” (1904), в якій він заперечує шовіністичну, псевдонаукову теорію про походження українського народу та його мови; “Давньокиївський говір” (1907); “Українська мова”, вміщеній в “Енциклопедичному словнику російського бібліографічного Інституту Гранат” (ЭС). В останній статті він із діалектного погляду малоруську мову поділив на дві гілки: західномалоруське і східномалоруське наріччя. До західного наріччя Ага-

тангел Юхимович відносить землі Галичини, Буковини та угорської України. Східне наріччя займає простір від Дніпрового Правобережжя (Київщини) до Дону та Кавказу, а також включає в себе українські колонії на Далекому Сході (“Зелений клин”) (УГр, с. 97). Автор указує на різницю між ними, проте, незважаючи на фонетичні відмінності, між західним і східним наріччями непорозуміння немає, вони полягають здебільшого в несхожості слів на позначення тих самих понять. Західне наріччя ближче до польської мови, східне — до російської мови (УГр, с. 99).

Історичні діалектологічні спостереження засвідчені в “Украинской грамматике” (1907). На основі аналізу найважливіших фонетичних процесів у пам’ятках різного часу з різних місцевостей України, “автор обґрунтовує важливий висновок про загальну співвіднесеність сучасних українських говорів з давніми говорами, вказує на діалектне членування мови на території України за давньоруської доби” [16, с. 15]. Цінними працями з діалектології є рецензії А. Ю. Кримського “До етнографії Полісся” (1897), “До етнографії Чернігівщини” (1908) та ін.

Разом з К. П. Михальчуком Агатангел Юхимович склав і видав російською мовою “Програму для збирання особливостей українських говорів” (1910), яка не втратила наукової вартості: нею широко користуються сучасні дослідники, вона була основою регіональної програми Н. О. Синявського “Діалектологічний poradник” (1924), інструкції Є. К. Тимченка “Вказівки як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім обширі” (1925), анкет Діалектологічної комісії при АН УРСР, що видавалися у 20-і рр., а також при складанні програми для збирання матеріалу до Атласу української мови. А. Ю. Кримський свого часу “вніс свіжий струмінь в українську діалектологію, передусім історичну, чимало його спостережень залишаються актуальними і тепер” [16, с. 18].

Помітним явищем в україністиці на початку ХХ ст. була “Українська граматика” в 2 томах (1907–1908), яка, починаючи з 1906 р., видавалася окремими випусками, і яка, як зазначено в передмові, “предназначена, по своєму изложению, для лиц, получивших образование не ниже курса четырех первых классовъ среднеучебныхъ заведений” [11, I, с. 2].

У граматиці поєднані принципи теоретичного аналізу мовних явищ з історичним коментарем до фактів сучасної мови (фонетика, орфоєпія, морфологія, правопис) [2, с. 17], значна увага приділена описові граматичної будови та виробленню однієї з важливих ланок у формуванні власне української наукової термінології взагалі [28, с. 102]. У науково-практичному курсі висвітлено найважливіші моменти з історії розвитку української мови, починаючи з ХІ ст. Особливу увагу приділено східномалоруському наріччю (літописного Києво-Чернігово-Переяславського).

В “Українській граматиці” А. Ю. Кримський уперше виклав власні погляди й думки про український правопис, використавши спостереження над правописом пам’яток давньоруського і давньоукраїнського письменства. Він виступав проти поширеної думки, що український правопис є фонетичним, оскільки був переконаний, що правописні норми повинні відбивати перш за все фонетико-морфологічні риси, властиві всій українській

мові. Агатангел Юхимович був проти галицьких тенденцій у мові та правописі, вбачаючи в них відрив від живої мови, полонізацію.

Велике наукове значення на першому етапі українознавчої діяльності в Академії наук України, на думку Л. А. Булаховського, мала праця А. Ю. Кримського і О. О. Шахматова “Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників староукраїнщини XI–XVIII вв.” (1924), “глибока у суто-науковому аспекті” [3, с. 86], яку у XX ст. вважали першим посібником для вишів з історії української мови.

Маючи велику лінгвістичну ерудицію, А. Ю. Кримський надавав особливого значення **термінотворчій діяльності** українських граматистів-сучасників і сам активно долучався до цієї справи. Наголошуючи на тому, що українська наукова мова повинна розвиватися на основі народної мови, учений закликав граматистів уживати питоми українські терміни. Незважаючи на те, що вжиті А. Ю. Кримським терміни не були оригінальними, І. Огієнко все ж таки вважав, що його заслуга як термінолога полягає в тому, що саме він помітив значні розходження щодо використання різних термінів на позначення тих самих понять у граматичних працях того періоду й “зробив спробу витворити граматичну термінологію так, щоб термін відповідав тому розумінню, знаком якого вживається” [28, с. 35]. Він увів до наукового обігу семікомпонентну систему відмінків, яка в його граматиці була представлена вперше і без зміни увійшла до сучасної наукової термінології, а також назви категорій роду: жіночий, середній, чоловічий і спільний [28, с. 102–105].

У центрі наукових інтересів А. Ю. Кримського була наукова термінологія. З перших днів свого існування Українська академія наук надає першочергового значення мовним проблемам. Підтвердженням цього є створення в грудні 1918 р. відділу історично-філологічних наук на чолі з акад. Д. І. Багалієм, при якому було сформовано комісії, зокрема комісію для укладання словника живої української мови, історичного словника й Правописно-термінологічну на чолі з академіком А. Ю. Кримським. На комісії покладалося завдання щодо наукового забезпечення функціонування української мови в усіх сферах життя, особливо це стосувалося проблем вироблення спеціальної термінології [22, с. 5]. У лютому 1919 р. при Соціально-економічному відділі було створено Правничу термінологічну комісію, до складу якої входило близько 20 чоловік, з-поміж них: акад. О. І. Левицький (голова), І. Ю. Черкаський (секретар), члени – академіки Б. О. Кістяківський і А. Ю. Кримський (останній у Лазаревському інституті студював правничі науки). Завдання комісії – “добирати найбільш відповідні духу права та мови українські слова та вирази для юридичних термінів і впорядкувати в першу чергу правильний словник” [8, с. 211]. Матеріали до Словника члени комісії вишукували перш за все в живій народній мові, пам’ятках стародавнього українського законодавства, актових книгах українських судових установ XVI–XVIII ст.

На засіданнях 22–24 березня 1919 р. під головуванням акад. О. І. Левицького “визнано було, що треба видати ... такий російсько-український правничий словник, до якого увійшли б відповідні властивостям україн-

ського права й мови – по змозі всі найпотрібніші для біжучої щоденної праці правника-практика слова, терміни та вирази.. та по змозі всі слова та вирази, які потрібні правникові в його щоденній праці...” (РУСПМ, с. III). Так, до реєстру словника, крім правничих термінів (*жалоба – следствие, суд, судебный*), ввійшла значна частина загальноповживаної лексики (*межя́, клок, никто, печаль*). Редагування словника доручено було А. Ю. Кримському, робота якого “не обмежилася на суто-філологічному обробленні поданого йому матеріалу: він ще й од себе збагатив словник термінами, взятими з тих джерел, якими комісія не встигла покористуватися” (Там само, с. VI). У словнику до російського реєстрового слова подано багато синонімів, “ми гадаємо, “що живу мову не можна механізувати, і не можна втиснути різні відтінки в одне слово... Працюючи тепер багато над перекладами наукових розвідок українською мовою,.. наочно переконуємося, що без синонімів, без відтінків того чи іншого терміна, перебути не можна” (Там само, с. VIII), напр.: *окоченёние – заклáкнннн, задубінннн; пожізненннннн – доживóтнннн, довічнннн, досмёртнннн*.

У багатогранній творчій діяльності А. Ю. Кримського почесне місце належить лексикографічній праці, яка полягає у збиранні лексичного матеріалу, редагуванні й рецензуванні двомовних словників, в організації їхнього укладання та друкування [4, с. 86]. Потяг до словникарської праці, усвідомлення її важливості були притаманні йому ще в юнацькі роки, про що свідчить лист до І. Я. Франка від 25 жовтня 1891 р., в якому він писав: “цього року наша печать дуже часто зачіпала язикове питання, і з усього видно, що дуже-дуже нам треба науково-зложеного словаря російсько-вкраїнського. Нема чого й розводитись, яку велику вагу, який великий вплив мав би цей словар..., такий словар вже давно страшно потрібний, і немає українця, котрий би не відчував недостачі його” [13, с. 33]. Далі автор висловлює думку, що “робота це колосальна, одній людині з нею впоратися важко”, тому пропонує створити групу людей, кожен із яких “пише до Вас лист і називає кількість українських книжок, що з одної з-поміж них він готовий повідписувати слова з російської мови на вкраїнську. Я особисто беруся Вам пособляти якнайщиріше, як найпильніше” [Там само, с. 34–35].

У відповідь на лист А. Ю. Кримського І. Я. Франко відповів, що такий словник укладають одеські словникарі [25, с. 432–433]. Дізнавшись про його створення в Одесі М. Комаром (псевдонім М. Уманець), А. Ю. Кримський надсилає йому власні лексичні матеріали, записані з уст народу на Звенигородщині [4, с. 86]. У відповідь М. Комар попросив А. Ю. Кримського приїхати до нього на літо в Одесу, щоб “зредагувати словник філологічно”, бо, хоч словник уже був і готовий, випускати його в світ без фахового перегляду досвідченим філологом він не наважувався [14, с. 302]. Враховуючи великий обсяг роботи, який за літній період виконати неможливо, А. Ю. Кримський запрошенням не скористався. Після виходу першого тому словника, він публікує в “Этнографическом обозрении” (Кн. XX за 1894 р.) прихильну й доброзичливу рецензію, вказавши й на певні недоліки словника (неповнота реєстру, не зовсім точний переклад російських слів та ін.). Разом із тим Агатангел Юхимович вважав, що “... словник д. Уманця може

статі вже за міцну підвалину для дальших студій над українською лексикографією, – підвалину, якої досі не було” [14, с. 302]. Зважаючи на це, нагальною потребою було створення словників із великим охопленням матеріалу та з глибоким його розробленням на наукових засадах, які могли б забезпечити українському народові рівень мовної культури, задовольнити потреби неспинного різнобічного розвитку. Українська академія взялася до укладання великого чотиритомного “Російсько-українського словника”, залучивши до цієї першочергової справи багато філологів – знавців української мови [3, с. 76]. Роботу, як зазначено в передмові до першого тому Словника, виконувала Комісія для складання словника живої української мови історико-філологічного відділу (РУС, с. V).

Упорядники словника, як зазначалося у “Передньому слові” до нього, “мали перед собою два головні завдання: дати відповідних потребам часу реєстрових слів російських та вичерпати якомога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови” (РУС, с. VI). Поставлені завдання були, “по суті, й стислим формулюванням концепції словника, цілком прийнятною як з наукового, так і практичного погляду” [19, с. 70]. Загальні принципи, покладені в основу побудови словника, в основному відповідали тогочасним лексикографічним вимогам до видань такого типу і багато в чому збігаються з настановами сучасної двомовної лексикографії, зокрема в питанні про перекладні словники великого обсягу [5, с. 56].

На жаль, задекларовані в передмові концептуальні положення в словнику не було реалізовано. На думку Л. С. Паламарчука, це пов’язано з об’єктивним станом “речей у лексикографії того часу – невиробленість теоретичних узагальнень, недостатність лексичної бази і застарілість словникових джерел, наукову неспроможність деяких авторів справитися з новими завданнями словникової роботи..., а основне – відсутність чітких методологічних настанов редакції словника щодо... добору й опрацювання лексичного матеріалу обох мов” [19, с. 70].

Видання академічного “Російсько-українського словника” 1924–1933 рр. залишилося незавершеним з різних причин. Шістьма окремими випусками було опубліковано 1–3 томи з реєстром російських слів на літери А–П.

“Російсько-український словник” різко критикував М. Я. Калинович, який також брав участь у його створенні. У своїй рецензії на нього він зазначав: “Арзаїзація української літературної мови, обласництво, відштовхування від російської мови, а місцями і неприховане вороже ставлення до неї, шовіністичні і контрреволюційні випадки – такі головні хиби цього твору” [9, с. 19]. На захист цієї критики виступив Л. А. Булаховський, який вважав, що “було б несправедливим тепер, коли ми можемо повніше врахувати обставини формування літературної мови цього часу, повторювати геть усі закиди, що робилися з приводу тих або інших окремих перекладів російських слів у цьому словнику Української академії. В час, коли сама практика літературної української мови ще не була досить усталеною..., а великозахідна частина українського народу перебувала в складі іншої держави з офіційно ворожою радянській ідеологією, – знайти правильний підхід до вибору тих або інших слів для нормативного словника і в кожному окремому ви-

падку опізнати те, що при цьому виборі слів виявить пізніше справжню життєдайність, було справою дуже нелегкою... До того ж, ті томи академічного словника, що в зазначені роки вийшли в світ, ще виразно відбивають різні лексикографічні тенденції упорядників, але як би там не було, на свій час цей словник Академії становив плід великої праці серйозних знавців української мови і багато в чому міг придатися для створення на закладеній у ньому основі чогось кращого” [3, с. 76–77]. Видані “Російсько-українські словники” (1924–1933; 1937) повною мірою не задовольняли потреб користувачів. Ураховуючи це, президія Академії наук УРСР в 1938 р. внесла ухвалу про створення нового російсько-українського словника і доручила цю роботу Інституту мовознавства. У 1940 р. Інститут мовознавства опублікував для широкого обговорення перший том “Російсько-українського словника”, про засади якого виникли істотні суперечки. У вересні цього самого року ЦК КП(б)У затвердив спеціальну комісію для його редагування, до складу якої введено А. Ю. Кримського. Для пришвидшення цієї роботи було створено комісію у складі А. Ю. Кримського, М. Я. Калиновича, П. Г. Тичини, Ю. І. Яновського і М. К. Грунського. У процесі роботи підкомісії “виникли гострі розходження між академіками А. Ю. Кримським і М. Я. Калиновичем, що академік припинив роботу в підкомісії і поставив вимогу, щоб Пленум Редакційної Комісії переглянув усю роботу, проведену підкомісією, заново... Суперечки на Пленумі знову так загострилися, що акад. А. Ю. Кримський вийшов зі складу Комісії” [17, с. 10]. У листі до Ф. Редька він писав: “Я рішуче і безповоротно виходжу зі складу комісії... Словник складено із свідомим напрямом систематично покалічити нашу мову, спотворити й перекрутити її структуру. Я рішуче бажаю бути непричетним до цього словника, а тим самим і не відповідати морально за будь-які його лексичні, і надто, морфологічні факти... Я не хочу ризикувати своїм чесним ім’ям перед галичанами, що досі твердо вірували в мою непідкупну чесність, і рішуче усуваюся від участі в словникові, де безшабашно чарують усякі мовокалічники і мовозасмітники” [10, с. 5].

А. Ю. Кримський був ученим-енциклопедистом, погляди якого на роль народних мас і особистості в історії визначилися до середини 90-их рр. XIX ст. — час, на який припадає бурхливий розвиток енциклопедичної справи в Європі. Розвиток енциклопедизму в Україні того часу гальмувала антиукраїнська політика царського уряду (заборона видання українською мовою навчальних посібників та довідників). Перші спроби енциклопедичного охоплення знань про Україну у працях вітчизняних учених (М. П. Драгоманова, О. М. Огоновського, І. Г. Верхратського, О. Г. Барвінського та ін.), які були надруковані в зарубіжних енциклопедіях припадають на кінець XIX ст. [27, с. 52]. До роботи в енциклопедичних виданнях з притаманним йому завзяттям активно підключився й А. Ю. Кримський, який узяв на себе завідування східним відділом в “Енциклопедичному словнику” Брокгауза та Єфрона, де розпочинає роботу зі створення серії портретів визначних історичних постатей [6, с. 33]. Його перу належить понад 500 енциклопедичних статей із питань історії, етнографії, мовознавства семітських, іранських і тюрських народів, українського мовознавства, проблем станов-

лення і розвитку літератури та культури народів Сходу, з-поміж них 90 оглядових, великих за обсягом статей було вміщено в “Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона”; 27 статей – у “Енциклопедичному словнику” братів А. та І. Гранат були опубліковані впродовж 1894–1931 рр. [26, с. 53].

Матеріали, вміщені в зазначених енциклопедіях, указують на “широту наукових поглядів ученого, майстерність глибокого аналізу унікального фактичного матеріалу” [26, с. 57].

Друкуючи статті в зарубіжних енциклопедіях, українські дослідники (І. Я. Франко, М. Ф. Сумцов, П. Г. Житецький, С. О. Єфремов, Б. Д. Грінченко та ін.) готували ґрунт для створення власної української енциклопедії. Першим енциклопедичним виданням в Україні є монументальний твір “Украинский народ в его прошлом і настоящем” (1914–1916), який, на жаль, повністю не був опублікований: із запланованих чотирьох томів з’явилося лише два томи за редакцією М. С. Грушевського (ЕУ, с. 639).

А. Ю. Кримський був науковим редактором численних праць, з-поміж них: “Російсько-український словник” (т. I–III, 1924–1933), “Російсько-український словник правничої мови” (головний редактор) (1926), “Український діалектологічний збірник” (1928–1930), “Записки Історико-філологічного відділу ВУАН та ін.”. З його іменем асоціюється ціла епоха в історії україністики.

У дореволюційні роки А. Ю. Кримський організаційно й науково об’єднував московську школу сходознавців. Восени 1904 р. Агатангел Юхимович у Москві зустрічається з універсальним природознавцем, основоположником біогеохімії В. І. Вернадським, який став його другом на все життя.

У червні 1918 р. гетьман України П. Скоропадський розпорядився “покликати до життя спеціальну Комісію до вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук (УАН) у Києві”. Головою Комісії було призначено В. І. Вернадського, який запросив до Комісії Агатангела Юхимовича [20, с. 19–20], який разом із ним, Д. О. Багалієм і П. А. Тутковським стає одним із організаторів і дійсним членом УАН, першим неодмінним секретарем (аж до травня 1928 р.), фактично керівником УАН, поклавши багато сил для її розбудови, особливо історично-філологічного відділу [27, с. 160]. А. Ю. Кримський належить до тих, хто заклав основи першого статуту УАН, розробив його концепцію, за якою Академія наук мала бути українською, всі видання якої мали друкуватися українською мовою. Він очолював в УАН такі комісії: Комісію словника живої української мови, Правописну комісію, Комісію історії української мови, Діалектологічну, Орфографічну, Правничу термінологічну та ін. У 1921–1929 рр. очолював Інститут української наукової мови (ІУНМ). Із перших днів діяльності ІУНМ учений керує створенням українського правопису “Найголовніші правила українського правопису” (1921).

Крім науково-організаційної роботи в УАН, А. Ю. Кримський був активним громадським діячем: членом Київської Ради робітничих та червоно-

армійських депутатів, членом-депутатом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

За видатні заслуги в розвитку філологічних наук його нагороджено орденом Трудового Червоного прапора, він був удостоєний звання Заслуженого діяча науки УРСР.

Академік А. Ю. Кримський увійшов до історії української філології як найвидатніший учений-фундатор, теоретик і видатний організатор вітчизняного академічного мовознавства цілої епохи, який своєю творчою думкою заклав підвалини українського мовознавства. Про нього Павло Тичина писав: “Поет, учений, що всім єством народів належить”.

1. Агатангел Кримський – учений, письменник, українець: Зб. наук. пр. / Упор. Н. Данилюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 255 с.
2. Білодід І. К. Творчий подвиг ученого // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 10–25.
3. Булаховський Л. А. Мовознавство в Академії наук УРСР за час радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 72–97.
4. Гнатюк І. А. Ю. Кримський – лексикограф // Волинь філологічна: текст і контекст. Агатангел Кримський у контексті української та світової культури. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – Вип. 1. – С. 86–88.
5. Головащук С. І. А. Кримський як лексикограф // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 49–60.
6. Гурницький К. И. Русские путешественники и востоковеды. Агатангел Ефимович Крымский. – М.: Наука (ГРВЛ), 1980. – 192 с.
7. Данилюк Н. Агатангел Кримський – видатний український мовознавець // Кримський – учений, письменник, українець: Зб. наук. пр. – Луцьк: Волин. книга, 2007. – С. 33–40.
8. Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали / Упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упор.) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 375 с.
9. Калинович М. Я. Новий російсько-український словник АН УРСР / Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР. – 1946. – Т. II–III. – С. 18–27.
10. Корогородський Р. Запротоколюйте мою заяву // Літературна Україна від 11 січня 1990. – С. 5.
11. Кримський А. Украинская грамматика для учеников і высших классов гимназий і семинарий Приднѣпровья. – М.: [б/в], 1907. – Вип. 1. – Т. I. – 545 с.
12. Кримський А. Ю. Твори в 5-ти томах. Мовознавство. Фольклористика. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. II. – 509 с.
13. Кримський А. Ю. Твори в 5 т. Листи (1890–1917). – К.: Наук. думка, 1973. – Т. V. – Кн. 1. – 546 с.
14. Кримський А. Г. Акад. Розвідки, статті та замітки. – I–XXVII. – К.: [б/в], 1928. – 405 с.
15. Кримський А. Вибрані твори. – К.: Наук. думка, 1965. – 669 с.
16. Матвіяс І. Г. Питання української діалектології в працях А. Ю. Кримського // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 13–18.
17. Німчук В. В. Голгофа А. Кримського (до 60-річчя від дня трагічної смерті) // Українська мова. – 2003. – № 4. – С. 23–36.
18. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – 2-ге вид. – К.: Основи, 2001. – 328 с.
19. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наук. думка, 1978. – 201 с.

20. *Прицак О.* Про Агатангела Юхимовича у 120 роковини народження // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 10–27.
21. *Русанівський В. М.* Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 40–49.
22. *Симоненко Л. О.* Роль Національної академії наук у розбудові української наукової термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 1998. – С. 5–9.
23. *Тимошенко П. Д.* Питання розвитку української літературної мови в працях А. Ю. Кримського // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 60–71.
24. *Франко З. А.* Кримський та І. Франко у взаємостосунках // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 55–58.
25. *Франко І.* Твори в 50 т. Вибрані листи. – К.: Наук. думка, 1956. – Т. XX. – 798 с.
26. *Черниш Н.* Учений-енциклопедист // Агатангел Кримський – учений, письменник, українець: Зб. наук. пр. – Луцьк: Волин. книга, 2007. – С. 49–58.
27. *Шендеровський В.* Видатний орієнталіст України // Нехай не гасне світ науки. – К.: Видав. дім “ПРОСТІР”, 2003. – С. 155–170.
28. *Ярошевич І.* Термінологічна діяльність А. Кримського (до питання вироблення системи морфологічних термінів) // Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Агатангела Кримського у контексті європейської і світової культури. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – Вип. 1. – С. 101–107.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- ЕУ – Енциклопедія українознавства. – Львів: Молоде Життя, 1994. – Т. III. – 1199 с.
РУС – Російсько-український словник / Гол. ред. А. Кримський та С. Єфремов. – К.: Вид-во “Червоний шлях”, 1924–1933. – Т. I–III.
РУСПМ – Російсько-український словник правничої мови / Гол. ред. акад. А. Ю. Кримський. – К.: ВУАН, 1926. – 227 с.
УГр – Кримський А. Украинская грамматика для учениковъ і высшихъ классовъ гімназій і семінарій Придніпровья. – М.: [б/в], 1907. – Вип. 1. – Т. I. – 545 с.
ЭС – Энциклопедический словарь русского библиографического Института Гранат. – 7-е изд., переработ. – М.: Рус. библиогр. ин-т Гранат, [б/р]. – Т. 42. – С. 96–119.

L. O. Symonenko

UKRAINIAN AND TERMINOLOGY STUDIES OF ACADEMICIAN A. Y. KRYMSKYI

A. Y. Krymskyi's brief biographical information is submitted, main works in the field of Ukrainian studies devoted to the history of the language, its origin, to the problems of historical dialectology, grammar, terminology, lexicography are characterized.

Key words: Ukrainian language, orthography, dialect, grammar, terminology, lexicography.